

ЯК РОЗБУДОВУВАТИ ГРОМАДЯНСЬКУ ОСВІТУ В УКРАЇНІ?

У статті доводиться, що систематична громадянська освіта стає нині необхідною умовою для успішного переходу до демократії. Розглядається підґрунтя та сучасні умови розвитку системи демократично спрямованої громадянської освіти в Україні. Акцентовано на тому, що громадянська освіта є в основному справою громадянського суспільства за підтримки уряду. З'ясовано кілька базових принципів громадянської освіти порівняно з минулим комуністичним "політичним просвітництвом". Наголошується на тому, що розвиток критичного мислення необхідний для сучасної громадянської освіти. Описано та розроблено різні спроби введення критичного мислення в українські освітні заклади.

15 вересня 1999 року було ухвалено постанову Кабінету Міністрів України "Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства". Певним відгуком на цей документ стала "Концепція громадянського виховання" (Боришевський М. Й., Тараненко І. Г., Рябов С. Г., Сухомлинська О. В. та Чорна К. Л), розглянута й схвалена Президією Академії педагогічних наук 19 квітня 2000 року. Ще один документ такого гатунку — "Концепцію громадянської освіти в Україні" — підготовлено в рамках Проекту "Освіта для демократії в Україні" (Клінченко Т. В., Мицик Л. М., Рябов С. Г., Тараненко І. Г. та ін.), який є частиною Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства, що фінансується урядом США і Європейським Союзом. З 1999 року здійснюється канадсько-український проект "Демократична освіта" (спільно з Міністерством освіти та науки України й Університетом *Queen's* за фінансової підтримки Канадської агенції міжнародного розвитку — *CIDA*), в межах якого відбулась низка стажувань українських фахівців з гуманітарних та політичних наук у Центрі вивчення демократії Університету *Queen's* (директор проф. Джордж Перлін), а нині створюється сучасний курс з політології для університетів [1]. Нарешті, ще один проект "Мережа громадянської освіти" адмініструється в Україні Радою міжнародних досліджень та обмінів (*IREX*).

Перелік подібних проектів та заходів можна було б продовжити, але й так досить зрозуміло, що проблема вироблення стратегії освіти й виховання громадянина нової України не тільки набула значної актуальності, а й починає усвідомлюватися широким загалом як українських, так і відповідних державних та недержавних інституцій, фахівців за кордоном. Разом з тим, спрямування, конкретне наповнення й форми реалізації цієї стратегії вимагають подальшого широкого обговорення науковцями й педагогами всіх освітніх ланок. У зв'язку з цим пропонуємо свої міркування щодо розбудови громадянської освіти в Україні за умов, які склалися наприкінці 2000 року [2].

На відміну від згаданих вище документів ця стаття не претендує на статус концепції громадянської освіти. Вона не претендує й на те, щоб дати вичерпне розв'язання проблеми, винесеної в заголовок. Її мета — привернути увагу до кількох перспективних, на мою думку, напрямків пошуку бажаного рішення, які дотепер не обговорювались взагалі або ж обговорювались явно недостатньо.

1. Історичне підґрунтя та умови розбудови громадянської освіти

У недалекому радянському минулому в Україні існувала розвинена система ідеологічної підготовки, яка завдяки низці послідовних ступенів "жовтень — піонер — комсомолець — член КППС" (чи, принаймні, "політично гра-

мотний" безпартійний) прагнула охопити і спрямувати усе свідоме життя будь-якої особи.

Залежно од віку, 'професії та соціального статусу кожна доросла людина була об'єктом впливу розгалуженої системи політичної просвіти. На рівні, скажімо, обласних комітетів партії її очолював третій секретар, а основна "робота з масами" покладалась на будинки "політпросу" та численний "актив", який включав викладачів суспільних дисциплін шкіл, технікумів, вузів. Вони були зобов'язані нести "масам" у відповідний спосіб відібрані та прокоментовані "основоположні твори класиків марксизму-ленінізму" (певний час ще й сталінізму), поточні документи з'їздів КПРС, пленумів Політбюро, найновіші "плоди творчості" генеральних секретарів тощо. Мета "політпросу" полягала в підготовці беззастережно відданих "справі комунізму" виконавців волі компартії (а насправді — її верхівки або, як за часів Сталіна, головним чином її всесильного Генерального секретаря).

Понад десять років тому розпад СРСР виявив явну поразку комуністичної ідеології взагалі та системи політпросу, яка її обслуговувала, зокрема. Демократичні слогани "протягом однієї ночі" витіснили комуністичні гасла, а упоряджені будинки політпросу швидко трансформувались на розкішні бутики, офіси приватних фірм і тому подібні атрибути капіталістичної дійсності. Ейфорія легкої лібералізації деяких елементів суспільного буття, сподівання на швидке піднесення добробуту народу до рівня стандартів "вільного світу", майже повна деморалізація тих, хто ще вчора називав себе "непохитним марксистом-ленінцем" — все це породило ілюзію спонтанної, такої, що не потребує жодних організованих зусиль або особливих інституцій, зміни менталітету "пострадянського народу" у напрямку засвоєння цінностей, позицій та норм життєдіяльності, притаманних країнам усталеної демократії.

Але десятиріччя, що добігло кінця, розвіяло мрії стосовно швидкоплинного та безболісного перетворення України з радянської республіки на повноцінну демократичну державу.

З'ясувалося, що цей процес вимагає тривалого часу і є вельми складним. Для політичної науки це й не було несподіванкою: фахівці вказують на необхідність особливого періоду демократичного транзиту, який має власну внутрішню структуру [3]. В Україні труднощі якісних перетворень політичної системи резонують з проблемами становлення державності, необхідністю ринкових перетворень економіки, технічної модернізації промисловості та сільського господарства, а також входженням країни до різноманітних світових структур [4]. Збіг цих процесів

породжує важко прогнозовану ситуацію вибору між гостро конкуруючими пріоритетами життєдіяльності країни (наприклад, між економічно доцільним закриттям нерентабельних шахт або, з іншого боку, інвестуванням у їх модернізацію — на тлі соціальних проблем працевлаштування шахтарів чи виплати їм заробітної платні — за умов вимог численних іноземних банків і фондів про своєчасне повернення давно запозичених і не завжди ефективно використаних кредитів, позичок тощо).

Об'єктивні труднощі та суб'єктивні невдачі початкової стадії пострадянського розвитку України сприяють реанімації комуністичних ідей [5], а слово "демократ" в устах людей, вибитих із звичного способу життя і позбавлених ілюзій стосовно швидких змін на краще, дедалі частіше набуває лайливого забарвлення. В цій ситуації ідеологічна пасивність демократичних сил у сподіванні, що "у нас все збудеться само собою", абсолютно недоречно. Свідомий і активний розвиток систематичної демократично орієнтованої громадянської освіти за умов поставлених трансформацій виявляється життєво необхідним.

Але, виходячи зі сказаного, чи не слід відродити систему політичної просвіти, оновивши тільки відповідно до вимог часу зміст її роботи? Питання не здається риторичним, адже кадри "політпросу" ще не встигли втратити своєї кваліфікації, значна їх частина працює в різних держструктурах, звідки їх неважко зібрати разом. Щоб відповісти на це запитання й уточнити напрямки розгортання, зміст та форми громадянської освіти в нашій країні, спробуємо зробити короткий порівняльний аналіз деяких особливостей політичної просвіти вчора та громадянської освіти сьогодні.

2. Громадянська освіта — справа громадянського суспільства

У який спосіб можна розгорнути систему сучасної демократично орієнтованої громадянської освіти? Якщо зважити на те, що статус України як демократичної держави закріплено в її новій Конституції [6], цю проблему слід визнати почати державною. Тому найбільш очевидним та прямолінійним шляхом її розв'язання було б санкціоноване Міністерством освіти та науки України введення самостійної дисципліни "Громадянська освіта" у школах та вищих навчальних закладах. Ця можливість обговорюється фахівцями, проте досить ясно, що за умов реального переважання навчальних планів її реалізація наштовхнеться на значні труднощі. Але навіть за сприятливих умов введення пропонованої дисципліни буде (і має бути!) точно обмеженою

як у часі, так і в контингенті тих, кому її викладатимуть. А це не повною мірою відповідає необхідності формування усталених навичок, позицій та алгоритмів життєдіяльності найширших верств населення, що потребує значного часу і постійного — протягом років чи навіть десятиліть — закріплення через різноманітні види активності, перетворення їх на традиції. Саме тут видається доцільним згадати про досвід широкої мережі політичної просвіти, яка накривала буквально всі групи населення з урахуванням їхньої вікової та професійної специфіки.

Та на відміну від "політпросу" створення мережі громадянської освіти за самим своїм визначенням не може бути виключно державною справою. **Громадянська освіта є і значною мірою має бути — справою самого громадянського суспільства.** Такий шлях буде оптимальним завдяки поєднанню процесів самоосвіти й саморозвитку громадянського суспільства. Звичайно, це не виключає різноманітних — прямих і непрямих — форм участі в даному процесі й держави, особливо за умов становлення в Україні самого громадянського суспільства.

На жаль, через значні труднощі у держсекторі економіки сподівання на бодай значну фінансову підтримку такого шляху з боку держави не дуже великі. Тому перспективною можливістю сьогодні здається розгортання мережі регіональних ресурсних центрів громадянської освіти на базі недержавних організацій, які спеціалізуються в галузі освіти, за підтримки вітчизняних та закордонних благочинних фондів (*IREX*, *CIDA*, Міжнародного фонду "Відродження" тощо).

3. Про принципи громадянської освіти

Принцип партійності був закладений у теорію і практику більшовизму ще В. І. Леніним [7]. За цим основоположенням, характерними продуктами діяльності політпросу мали бути, з одного боку, повна довіра мас до "своїх" партійних керівників, а з іншого — крайня міра неприйняття всього "чужого", передусім — різноманітних проявів впливу "Заходу, який загниває". Принцип партійності став "абсолютною зброєю" учнів і послідовників Леніна в боротьбі як із зовнішніми противниками, так і з "ворогами народу" у власній країні. Жертвами застосування цієї "зброї" в повсякденному житті виявились десятки мільйонів людей.

Немає потреби вдаватися нині до теоретичної критики ленінського принципу партійності або заглиблюватися у зловісну історію його втілення в життя. Тепер досить зазначити, що він не передбачав послідовної раціональної оцінки ситуації та бодай відносної свободи вибору в

прийнятті "свого" або запереченні "чужого". Принцип партійності ґрунтується на бінарній опозиції "ми (свої) — вони (чужі)", яка бере початок ще від архаїчної свідомості й зберігається скоріше у спинному, ніж у головному мозку.

Демократично орієнтована громадянська освіта не повинна спиратися на принципи партійності та класовості. Адже основна мета такої освіти — створення реальної можливості для вільного раціонального вибору кожним громадянином прийнятної для нього політичної позиції, державного лідера, соціальної системи і свого місця в ній тощо.

Разом з тим, доречно відзначити два нюанси, пов'язані з поняттям вільного вибору. Перший з них полягає в тому, що відмова від прямолінійного принципу партійності не означає ігнорування "партії демократії". Річ у тому, що створення можливості вільного вибору як завдання громадянської освіти має своєю передумовою визнання свободи громадянина — однієї з фундаментальних для сучасної демократії цінностей. Отже, сучасна громадянська освіта не буде цілком нейтральною, хоча брак нейтральності не є тотожною тій політичній заангажованості, яка чітко висловлена в ленінському принципі партійності [8].

Здійснення вибору, навіть коли він за своєю природою є антидемократичним, але вільним, виявляється ознакою демократії. Тут доводиться визнати певну внутрішню нестійкість вільного суспільства, оскільки воно не передбачає вичерпного контролю за поглядами та діями своїх громадян. Це спричиняє (особливо на початкових стадіях становлення народовладдя) небезпеку переродження демократії в недемократію. Іманентна нестійкість у поєднанні з несприятливими для недовершеного народовладдя економічними або якимись іншими чинниками здатна призвести до тимчасового його "заморожування" або навіть до фатальних наслідків (досить пригадати, що Гітлер прибрав владу в Німеччині не тільки легітимно, а й завдяки масовій підтримці народу).

Отже, демократично орієнтована громадянська освіта в Україні сьогодні не повинна відтворювати партійну позицію радянського "політпросу". Проте, вона не може бути й абсолютно нейтральною. Її "партійність" мусить мати не вузько-змістовний характер, а бути вкоріненою в утвердженні свободи громадянина — фундаментальної цінності демократичного ладу, хоч це й приховує в собі певні загрози народовладдю. Уникнення цих загроз — спільне завдання і можновладців, і рядових громадян. Перші зобов'язані не припустити фатального збігу іманентної нестійкості новонародженої демократії з не-

сприятливими для неї внутрішніми або зовнішніми чинниками, наприклад, з тривалим зниженням життєвого рівня народу задля, наприклад, модернізації виробництва. Другі мають усвідомити безперспективність відмови од демократії, а також наявність у неї достатнього резерву самовдосконалення, хоч це й вимагає значного часу та постійних зусиль протягом всього демократичного транзиту. Саме роз'яснення цих обставин та формування активності у здоланні різноманітних перешкод на шляху демократизації — одна з важливих змістовних задач громадянської освіти в нашій країні сьогодні.

Тепер щодо поняття раціонального вибору. Видається природним дещо спростити його і звести до більш-менш точного виконання законів логіки, особливо закону достатньої підстави. Це означає, що раціональний вибір здійснюється на підставі релевантної та істинної інформації, з якої бажане рішення випливає логічно з великою ймовірністю, в ідеалі — з необхідністю. Якою ж релевантною інформацією має володіти громадянин для здійснення раціонального вибору щодо питань суспільно-політичного життя? Це питання розглянуто, наприклад, Майклом Карпіні та Скоттом Кітером у книзі "Що знають американці про політику і чому це важливо". Ці автори відзначають, що вагу мають три категорії даних, а саме — "чим є уряд?", "що він робить?" і "хто входить до уряду?". "Зважаючи на те, що одним з головних обов'язків громадян за умов представницької демократії є відбір та періодична переоцінка лідерів держави, громадяни повинні володіти специфічною інформацією про них — і як про індивідів, і як про членів провідних політичних угруповань. Наприклад, громадянам слід знати, як партії та лідери ставляться до ключових питань дня. Підтримує чи відкидає президент збільшення податків? Голосував їхній сенатор за чи проти застосування сили у Перській затоці?.. Взяті в цілому, ці три найширші запитання — ми називаємо їх правилами гри, субстанцією політики та відомостями про людей і партії — становлять доречний організаційний принцип для обговорення, що громадянам слід би знати про політику", — підсумовують автори [9].

Інформування щодо зазначених категорій даних, без сумніву, мусить увійти до змісту громадянської освіти. Проте, було б значною помилкою обмежитись тільки одним — інформаційним — компонентом, втративши формування позицій або ставлень до тих чи інших явищ і процесів життєдіяльності суспільства, а також вироблення нових алгоритмів громадянської активності. Саме ці два останні компоненти вимагають найбільших зусиль, часу й нешколярських форм навчання. Адже, врешті-решт, вони

мають знайти втілення у формуванні нових для нашої країни демократичних традицій суспільного життя — не тільки й не так у шкільних аудиторіях, як на майданах і "на кухнях".

Трудність втілення цих складових громадянської освіти полягає в тому, що вони мусять орієнтуватися на демократичні цінності (свобода, верховенство права та ін.) за ще далеко не демократичних умов. Наприклад, принцип верховенства права поки ще не набув сили загально-визнаної традиції остільки, оскільки, з одного боку, саме право залишається внутрішньо суперечливим і неузгодженим з новими соціальними реаліями, а, з іншого боку — не здають своїх позицій "телефонне право", "право сили" (скажімо, кримінальний рекет) тощо. За цих умов громадянська освіта значною мірою має бути ще не "тренінгом демократії", а школою боротьби з проявами усталеної ментальності та відповідними нормами поведінки на підставі прихильності до демократії, що набирає сили поступово.

4. Критичне мислення в структурі громадянської освіти

Забезпечення громадян релевантною істинною інформацією виступає необхідною, але не достатньою умовою раціональності їхнього вибору. Другою умовою тут є вміння правильно мислити. Це вміння у більшості людей виробляється в процесі соціалізації та резюмується у їхньому здоровому глузді й нормальній поведінці. Але нині типовою стає ситуація інтенсивних та насичених інформаційних впливів, які часто мають на меті маніпулювання поглядами та діями людей через багатоманітні логічні, психологічні або технічні хитрощі. Ситуація інколи утруднюється обмеженістю часового ресурсу. Тому здорового глузду і слідування традиціям для своєчасного й справді раціонального вибору дедалі частіше виявляється замало. Звідси впливає потреба в поглибленні логічної підготовки громадян, точніше, такої логічної підготовки, яка б корелювала з демократичною орієнтацією громадянської освіти.

Ця теза, на перший погляд може видатися спірною або навіть недоречною: справді, хіба залежать закони правильного мислення від політичної орієнтації людини, яка їх використовує? Просто кажучи, хіба існує "демократична логіка" всупереч "логіці тоталітарній"? Я в жодному разі не схилиюсь до колись поширеного серед малоосвічених марксистів погляду про "класовість" чи "партійність" справжньої науки, в тому числі й логіки. Але викладанню "науки міркувати" цілком можна надати "партійну" спрямованість. В такому сенсі доречно говорити про курси логіки, пристосовані до обслуговування

тоталітарної ідеології, так само як і про демократично орієнтовані [10]. Отже, громадянська освіта періоду демократичного транзиту потребує не просто підсилення логічної підготовки, а тільки такої, яка відповідає цінностям і нормам демократії. Одним зі способів викладання "науки міркувати", який відповідає такій вимозі, є курс критичного мислення [11].

Немає нічого дивного в тому, що критичне мислення, включаючи його викладання у різних навчальних закладах, набуває значного розвитку і поширення саме в країнах, які обрали демократичний спосіб життя. Разом з тим, критичне мислення виявляється не тільки наслідком демократії, а й важливим чинником її формування. Ця обставина чітко зафіксована ще в документі 1938 року "Перспективи освіти за умов американської демократії". Аргумент на користь введення критичного мислення в освітню систему США був таким: критичне мислення — частина підготовки громадян, необізнаних у політичних маніпуляціях диктаторської влади, до життя в лояльному демократичному суспільстві [12]. Цей аргумент набрав ваги на початку Другої світової війни, після суворой економічної депресії. Та чи не є він цілком актуальним орієнтиром і для організації громадянської освіти в Україні, яка долає сьогодні наслідки глибокої загально-системної кризи?!

Але ж для України, як і для інших нових незалежних держав, критичне мислення досі залишалося практично *terra incognita*. До позитивних здобутків тут можна віднести хіба що низку елементарних семінарів у Києві, Харкові та Москві, які відбулися на початку 90-х років за участю американських фахівців під егідою регіональних відділень Міжнародного фонду Сороса. Проте ці семінари, на мою думку, не були ефективними й не мали суттєвих наслідків з причини їхньої спорадичності та об'єктивної неготовності сторін до тривалої співпраці.

Під впливом лекцій Тараса Закидальського (Канада) на семінарі "Трансформація гуманітарної освіти в Україні" (ХМБФ "Центр освітніх ініціатив" за фінансової підтримки Міжнародного фонду "Відродження"), починаючи з 1995 року, мною було розроблено та видано кілька навчальних посібників з логіки, які інтегрували окремі ідеї та елементи критичного мислення [13]. Протягом 1996—1998 років модифікований у такий спосіб курс логіки читався в Харківському інституті управління. З 1999 року адаптований курс критичного мислення введено до програми підготовки магістрів Університету внутрішніх справ [14].

Восени 1999 року під Харковом було проведено Всеукраїнський науково-практичний семі-

нар "Перспективи критичного мислення в модернізації пострадянської освіти" (Університет внутрішніх справ та ХМБФ "Центр освітніх ініціатив" за фінансової підтримки Міжнародного фонду "Відродження"). В роботі семінару взяли участь понад 30 фахівців з усіх регіонів країни, переважно з вузів МВС України [15]. На семінарі було представлено та обговорено монографію О. В. Тягло, Т. С. Воропай "Критичне мислення. Проблема світової освіти XXI століття", а також підручник О. М. Бандурка, О. В. Тягло "Курс логіки". Ці книжки були, зокрема, підготовлені з урахуванням результатів мого стажування в Університеті Боулін Грін (США).

За підтримки Міжнародного фонду "Відродження" відбувається запровадження одного з напрямків розвитку критичного мислення у шкільну ланку освітньої системи України. Сьогодні з'явилися відомості, що критичне мислення починає проникати до навчальних планів провідних університетів Росії (МДУ, МДПИ, Калінінградський держуніверситет) [16].

Зазначене свідчить, що критичне мислення поступово знаходить своє місце в системі освіти України та Росії. Але подальше зміцнення його позицій, причому, не тільки як корисної академічної дисципліни, а й як суттєвого елемента громадянської освіти, вимагає більш систематичних та скоординованих дій освітніх структур держави та громадянського суспільства.

Висновки

Пострадянська Україна, так само як і інші нові незалежні держави, переживає сьогодні період демократичного транзиту. Це робить актуальною громадянську освіту як засіб пристосування до перехідного стану суспільства та до засвоєння демократичних цінностей, норм, алгоритмів діяльності. Розбудова демократично орієнтованої громадянської освіти здатна до певної міри прискорити перехідні процеси або, щонайменше, мінімізувати тривалість і втрати від можливих рецидивів авторитаризму на шляху демократизації.

Нині демократична громадянська освіта має інституційно та змістовно заповнити ту лакуну в процесі соціалізації, яка утворилась внаслідок розпаду комуністичної політичної просвіти.

На відміну од комуністичної політичної просвіти розбудова системи сучасної громадянської освіти не може бути суто партійно-державною справою. Громадянська освіта значною мірою має стати справою самого громадянського суспільства. Цей процес буде оптимальним, якщо його розвиток збігатиметься з демократичною освітою громадян.

Перспективним видається розгортання системи регіональних ресурсних центрів громадянської освіти на базі недержавних організацій, які спеціалізуються в галузі освітньої діяльності, за фінансової підтримки вітчизняних та закордонних благочинних фондів.

Демократична громадянська освіта не повинна спиратися на принцип партійності в більшовицькому дусі. Головна мета такої освіти — створення реальних можливостей для вільного раціонального вибору кожним громадянином прийнятної для нього політичної позиції, державного діяча, соціальної системи та свого місця в ній.

Добре відомо, що раціональний вибір досягається на підставі релевантної та істинної вихід-

НОЇ інформації, з якої бажане рішення випливає логічно з великою долею ймовірності, в ідеалі — з необхідністю. Тому громадянська освіта періоду демократичного транзиту потребує підсилення логічної підготовки, яка відповідає цінностям та нормам демократії. Одним із шляхів навчання "науки міркувати", що відповідає такій потребі, є курс критичного мислення.

Дотепер критичне мислення надто повільно знаходить своє місце у національній освітній системі. Подальше зміцнення його позицій, причому, не тільки як корисної академічної дисципліни, а й як суттєвого елемента громадянської освіти, вимагає більш комплексних та скоординованих зусиль освітніх структур держави і громадянського суспільства.

- 29 вересня — 1 жовтня 2000 року в Пуші Озерній під Києвом відбулася Міжнародна конференція "Розвиток демократії в Україні", організована в межах зазначеного Проєкту. Обговоренню питань громадянської освіти тут було присвячено значну увагу. Текст, який подається далі, складено на основі доповіді автора на цій конференції.
- В українській мові *освіта* зазвичай асоціюється з процесом засвоєння знань, тоді як *виховання* — з формуванням позицій або алгоритмів поведінки. Оскільки формування громадянина ні в якому разі не може обмежитись тільки повідомленням йому певної сукупності знань, то під терміном "громадянська освіта" далі слід ясно розуміти *двоєдиний процес* громадянської освіти і виховання.
- Найчастіше виділяють стадії *лібералізації*, власне, *переходу та консолідації*. Див., напр.: Hague R., Harrop M., Breslin S. Comparative Government and Politics. An Introduction. Macmillan Press Ltd, 1998. P. 30—33. Порівн. також: Шаповаленко М. В. Демократичний транзит посткомуністичного типу: особливості та дилеми // Вісник Університету внутрішніх справ. — 1999. — Вип. 9. — С. 375.
- Приклади тих важких комплексних проблем, які постали перед Україною протягом останнього десятиліття, яскраво описані в книзі: Кучма Л. О самом главном. - К., 1999. - С. 104-106, 179-183.
- На останніх президентських виборах восени 1999 року кандидат компартії України П. Симоненко реально конкурував з Я. Кучмою. В другому турі він зібрав майже 38 % голосів виборців, які взяли участь в голосуванні. Подібна ситуація характерна й для Росії, де Г. Зюганов боровся за президентство з В. Путіним навесні 2000 року.
- Див.: Конституція України. — К., 1996. Стаття 1.
- Див.: Ленин В.И. Материализм и эмпириокритицизм // Ленин В. И. Поли. Собр. соч. — Т. 18. — С. 356—367. А ось як про це писали у словнику часів пізнього сталінізму: "Принцип партійності виражає существо марксистско-ленинского подхода ко всем вопросам философии, к борьбе философских направлений... Воинствующий материализм в наше время не может не быть патриотом советской социалистической Родины, не может не быть врагом буржуазного космополитизма" (Краткий философский словарь / Под ред. М. Розенталя и П.Юдина. — М., 1951. — С. 370-373).
- Подібна позиція викладена, наприклад, у статті: Рябов С. Громадянська освіта і її роль в демократизації українського суспільства // Освіта для демократії. — К., 2000. — С. 52—53.
- Carpini M.X.D., Keeter S. What Americans Know about Politics and Why it Matters. New Haven and London: Yale University Press, 1999. P. 65.
- Це питання вже було розглянуте, наприклад, в: Тягло А. В., Воронай Т. С. Критическое мышление. Проблема мирового образования XXI века. — Харьков: Университет внутренних дел, 1999. — С. 9—10, 242-245.
- Див.: Тягло О.В. Критичне мислення як перспектива розвитку пострадянської освіти // <<http://sapienti.kiev.ua/6/enter.html>>; Тягло О. Критичне мислення як системний чинник громадянської освіти в пострадянських країнах // Освіта для демократії. — К., 2000. — С. 63—66. А також: Eemeren, France H. van. Argumentation and Demoscasy // Речевое обшение и аргументация. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1996. — Вып. 2. — С. 4-19.
- Арт Л. К вопросу об определении критического мышления // Критическое мышление и библиотека. Материалы российско-американского семинара. — Москва, 1992. — Т.1. — С. 77.
- Тягло А. В. Логика критического мышления. Харьков: Харьковский институт управления, 1996; Тягло О. В. Логика з елементами курсу критичного мислення. Харків: Університет внутрішніх справ, 1998.
- Курс подається за структурою одного з найпоширеніших в університетах Північної Америки підручника, з авторами якого я спілкувався під час стажування в Університеті Боулін Грін (1998, Curriculum Development Exchange Program за підтримки IREX): Browne, M.Neil and Keeley, Stuart M. Asking the right questions. A guide to critical thinking. 5th ed. Prentice Hall, 1998.
- Звіт про роботу цього семінару див. в Інтернеті за адресою: <http://www.geocities.com/tvaglio>.
- Див., зокрема: Сорина Г. В. Критическое мышление: статус в современной системе образования // Современная логика: проблемы теории, истории и применения в современной науке. Материалы VI Всероссийской конференции 22—24 июня 2000 г. - СПб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2000. — С. 387.

Tyaglo A.

HOW TO DEVELOP THE CIVIC EDUCATION IN UKRAINE?

It is argued that systematic civic education becomes a necessary condition to get success in transition to democracy today. Background and current conditions to rise a system of democratically oriented civic education in Ukraine are observed. It is pointed out that the civic education is mainly a business on civic society under support of the government. A few basic principles of the civic education in comparison with the previous communist "political enlightening" are clarified. It is stressed out, critical thinking training is important for the up-to-day civic education. Different attempts to introduce critical thinking into the Ukrainian educational institutes are described and evaluated.